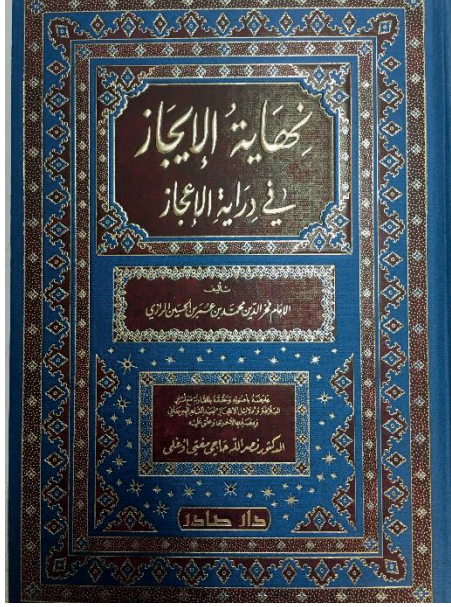

FAHREDDİN er-RÂZÎ
“NİHÂYETÜ'L-ÎCÂZ FÎ DIRÂYETİ'L-İ'CÂZ”
(Tahk. Nasrullah Hacımüftüoğlu, Beyrut: Dâru Sâdir, 2004)

Esra Hacımüftüoğlu

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Asst. Prof., Ataturk University, Faculty of Theology, Department of Tafsir
Erzurum, Turkey

e.hacimuftuoglu@atauni.edu.tr

orcid.org/0000-0003-3442-9975

VI. (XII.) yüzyılın en büyük âlimlerinden biri olarak bilinen, pek çok alanda eserler veren ve belki de bu özelliğinden ötürü Şafii ve Eş'ari kaynaklarında İmam olarak adı geçen Fahreddin Râzî'nin Arap Dili ve Edebiyatı alanında verdiği en önemli eseri, “Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-îcâz”dır. Bu eser her ne kadar teşbih, mecaz, istiare gibi belagat kaidelerini içerse de, temelde Kur'an-ı Kerim'in i'cazını ispatlamak için yazılmıştır. Râzî bu eseriyle, belâgat ilminin gaye olmaktan öte vasita bir ilim olduğunu göstermiş ve Kur'an'ın i'cazının idrak edilmesindeki önemini ortaya koymuştur. Bu anlamda eser, Kur'an'ın i'cazı, i'cazın nasıl anlaşılması gerektiği ve bu konu etrafındaki tartışmaları sistematik bir şekilde incelemek

ve i'caz-edebiyat sentezinin nasıl kurgulandığını görmek isteyen araştırmacılar için oldukça önemlidir.

“*Nihâyetü'l- îcâz fî dirâyeti'l-i'câz*” adlı eser, Râzî'nin bizzat orijinal fikirlerinden oluşmamakta, telhîs özelliği taşımaktadır; Abdülkâhir el-Cürçânî'ye (ö. 471/1078-79) ait “*Delâilü'l-i'câz*” ve “*Esrârü'l-belâğa*” adlı eserlerin başarılı bir ihtisarıdır. Ancak her ihtisarın belirli bir ferdîliğe sahip olması kaçınılmaz olduğundan, bu eserde de Râzî'nin kendine özgü sistematize ve kategorize yöntemini görmek mümkündür. Zaten bundan ötürüdür ki, Cürçânî'nin yaklaşık bin sayfa bulan ve oldukça karmaşık/dağınık yapıda bulunan iki eseri, yaklaşık 200 sayfa içerisinde mütalaa edilmiş ve sistemli bir yapıya kavuşturulmuştur. Zaten Râzî de eserin mukaddimesinde bu iki eserin (*Delâil* ve *Esrâr*) önemini belirttikten sonra, Cürçânî'nin bu ilmin/belâgatın usulünü, kısımlarını, şart ve hükümlerini çıkarmakla meşgul olduğundan bâb ve fasılların tertibine riayet etmeyi ihmal ettiğini, sözü fazla uzattığını ifade etmektedir. Bundan dolayı yorucu uzatmalardan ve manayı bozan aşırı kısaltmalardan uzak durarak bu eseri meydana getirdiğini ve adını da buna uygun şekilde “*Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz*” koyduğunu belirtmektedir. (Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz*, 24-25.) Her ne kadar günümüzde ihtisar geleneği devam ettirilmese de, hacimli eserlerden daha kolay istifade edilmesini göstermesi ve çeşitli zorlukları ortadan kaldırması açısından bu eser, telhîs geleneğinin başarılı bir örneğini oluşturmaktadır.

Nihâyetü'l- îcâz fî dirâyeti'l-i'câz adlı bu eser, temelde bir mukaddime ve iki cümleden oluşmakta, hatime ile sona ermektedir. Konular ise mukaddime, kısım, kaide, bab, fasıl, rükün, taraf, fen, nevi', vecih gibi çeşitli taksimat sistemi içerisinde ele alınmıştır. Râzî'nin hemen hemen bütün eserlerinde görülebilen bir özellik olan konuları alt kısımlara ayırarak inceleme yöntemi, kendini *Nihâyetü'l- îcâz*'da bu başlıklar altında göstermektedir. Ancak Râzî'nin bu tertib düzenini kurarken kendine özgü yeni bir ibare yöntemini oluşturmadığı, temelde Cürçânî'ye ve eserine aldığı diğer müelliflere ait ibareleri kullandığını ifade etmek mümkündür.

İki fasıldan oluşan mukaddime, *Nihâyetü'l-îcâz*'ın özünü ve hedeflerini belirtmesi açısından oldukça önemlidir. Birinci fasıl, Kur'an'ın i'cazı hakkındadır ve Râzî i'cazı fesahatte aramıştır. Nazzâm'ın (ö. 231/845) sarfe görüşü olmak üzere i'caz hakkındaki dört nazariyeyi sıralayarak onlara çeşitli şekillerde yaptığı reddiyeler, oldukça önemli tespitleri içermektedir. İkinci fasıl ise, fesahat ve belâgat ilmine ayrılmıştır. Fesahat (Belâgat) ilminin şerefinden bahsederek, bu ilmi teferruatıyla birlikte

öğrenmenin yüksek bir dini gaye taşıdığını ve Hz. Peygamber'in peygamberliğine delalet etmesi açısından aynı zamanda Kur'an'dan bir bahis olduğunu ifade etmektedir. Bu girişten sonra Râzî, fesahatin ya müfred kelimelerde ya da terkiblerde olabileceğini belirterek, eserini iki cümle şeklinde tasnif edeceğini belirtmektedir.

Râzî birinci cümlede, kelamı aklî ve vaz'î delaletler bağlamında ele alır. Sonraki belâgat eserlerinde rastlanan "*Delâlet-i Vaz'îyye*" ve "*Delâlet-i Aklîyye*" konularının Râzî'nin eserinin tesirinde kalınarak oluşturulduğunu ifade etmek, çok da zor olmasa gerekir. Fesahat ve belâgat kavramlarına ayrı tanımlar yapan Râzî, yaptığı tanımları temellendirmek bağlamında çeşitli müelliflerden misaller getirmektedir. Burada, Râzî'nin lafızcılarla terkibciler arasında var olan belâgat tartışmalarında ara bulucu bir yol izlediği ifade edilebilir. Birinci cümleyi, *delâleti lafzîyye* ve *delâleti ma'nevîyye* şeklinde iki kısımda inceleyen Râzî, *delâlet-i lafzîyye*'de konuları lafızcılara yakın bir şekilde ele alırken, *delâlet-i ma'nevîyye*'de ilgili hükümleri beş kaide üzerinde işlemektedir. Her bir kaide içerisinde çeşitli fasıllar ve fasılların altında açtığı bablarla, haberin hükümleri, hakikat-mecaz konuları, teşbih-kısımları, istiare-çeşitleri ve kinaye konularını incelemektedir. Cürcânî'nin oldukça dağınık olan malzemesinin Râzî'nin elinde aldığı şekil ve konuların izahında izlenen metod, Râzî'nin sistematığına işaret etmesi ve bir konunun izahında nasıl bir yol takip edilmesini göstermesi açısından ufuk açıcıdır.

Eserin ikinci cümlesi, altı bab ve bu babların altında çeşitli fasıllarla ele alınan *nazm* nazariyesi hakkındadır. İlk bab, nazm ve çeşitleri hakkındadır. Bu konuda *muhassenât-ı ma'nevîyye* adıyla da bilinen ve manaya ait olan çeşitli edebî sanatlar örnek olarak verilmiştir. İkinci babda, *takdim* ve *te'hir* konuları, üçüncü babda me'anî ilminin en önemli konuları olan *fasıl* ve *vasıl* konusu işlenmiştir. Yine me'anî ilmi içerisinde mütalaa edilen *îcâz*, *izmâr* ve *hazf* konuları dördüncü babın, İnne ve İnnema edatlarının dil ve belâgatla ilgili yönleri ise beşinci babın konusudur. Râzî eserinin hatimesi olarak altıncı babı, dört fasıldan oluşturmuştur. Buna göre ilk fasıl, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) Kevser Sûresi'ndeki îcâz cihetleriyle ilgilidir. İkinci fasıl müteşâbih ayetlerin hikmetinden, üçüncü fasıl Kur'an'da tenakuz iddiasında bulunanlara verilen cevaptan ve dördüncü fasıl da, Kur'an'da tekrar ve gereksiz uzatma bulunduğunu iddia edenlerin fesadı konusundan oluşmakta ve eser bu konu ile son bulmaktadır.

Râzî'nin bu eseri, "*Fahrüddin er-Râzî, Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Îcâz'ının Tahkikli Neşri ve Abdulkâhir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi*" adıyla 1987 yılında Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU

tarafından doktora çalışması olarak savunulmuş ve bu tezin Arapça tahkikli neşri 2004 yılında Beyrut'ta Râzî'nin eserine verdiği orijinal adıyla *Nihâyetü'l-îcâz fi dirâyeti'l-i'câz* olarak basılmıştır. Doktora tezinde belirtildiğine göre, Râzî'nin eserinde yaptığı nakillerin nerede başlayıp nerede bittiğinin açıkça belirtilmemesi, telhîs niteliğinde olan bu eserde sadece Cürcânî'den faydalanılmayıp çeşitli müelliflerin eserlerine de yer verilmesi ancak bunların bir kısmının ismine işaret edilip bir kısmının hiç zikredilmemesi ciddi bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Ancak neşirde, okuyucular için çeşitli karışıklıklara ve zaman israfına yol açabilecek bu tür sıkıntılar giderilmiş ve *Delâilü'l-i'câz*, *Esrâru'l-belâğa*, *Hedâiku's-sıhr*, *Sırru'l-fesâha*, *en-Nüket* ve Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) *İ'câz*'ı gibi eserde kullanılan çeşitli kaynaklar, metnin altında dipnot usulüyle gösterilmiştir. Nâşirin bu hassas çalışması sayesinde Râzî'nin kendine ait görüşlerinin eserde ne kadar yer tuttuğu belirlenebilmiş; Cürcânî'nin hangi eserinden ne kadar telhîste bulunduğu ya da O'na muhalefette bulunduğu yerler tespit edilebilmiş; farklı müelliflerden verdiği misallerin yekûnu gözlenebilmiştir.

Nihâyetü'l-îcâz fi dirâyeti'l-i'câz'da, el-Halîl (ö. 175/791), Sibeveyh (ö. 180/796), el-Câhız (ö. 255/863), er-Rummânî (ö. 384/994) ve ez-Zemahşerî gibi adı açıkça zikredilenlerin yanı sıra, İbn Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1073), Kâdî Abdülcebbâr ve Reşîdüddîn Vatvât (ö. 573/1177) gibi isimleri sarahaten zikredilmeyen ama nakillerde bulunan müellifler de bulunmaktadır. Bu yönüyle eser, i'caz konusunda önceki müelliflerin eserlerinin bir hülasası konumundadır. Burada Râzî'nin nakillerde bulunurken taassuba varmadığını ve ilmî bir tavırla hareket ettiğini ifade etmek de mümkündür; çünkü konuları işlerken Mu'tezilî âlimlerden örnekler verebilmiş; mezhebî tarafgirlikte bulunmamıştır. Bu ise Râzî'ye üç ekolün sentezini yapabilme imkânını sağlamıştır. Konuların Meşârika-Manacılar, Arap ve Büleğâ-Lafızcılar ve Bedi'ciler-Meğâribe ekolleri ayırt etmeksizin gaye ve maksada uygun bir şekilde işlenmesi, ancak bağnazlıktan uzak bir kişinin gayretiyle gerçekleşebilirdi ki, bu da Râzî'nin eserinde kendini göstermiştir.

Burada akla şöyle bir sorunun gelmesi de mümkündür; Râzî gibi İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarında temel eserler vermiş olan bir müellif, nasıl olur da belagat gibi Kur'an i'cazının temelini oluşturan bir konuda özgün eser vermek yerine telhîste bulunmuştur? Her ne kadar bu eserde Râzî'nin orijinal fikirleri bulunsa da, bunun oranı oldukça azdır; o halde Râzî'nin bu eserden başka belagat alanında eser vermemesinin sebebi ne olabilir? Bu konuya belki de verilebilecek en uygun cevap, Nasrullah Hacımüftüoğlu'nun tespitine göre Râzî'nin bu eserini henüz otuz beş yaşına

varmadan yazmasıdır (Hacımuftüoğlu, *Fahrüddin er-Râzî, Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Îcâz'ın Tahkikli Neşri ve Abdulkâhir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi*, 131-132). Râzî daha sonraki yıllarda farklı alanlarda orijinal eserler ortaya koymuştur; ancak te'lif hayatının belki de başlarında bu çalışma ile mevcut belâgat birikimini sistematik bir şekilde ortaya koymayı amaçlamış ve sonrasında da kendine özgü bir çalışma yapmayı arzu etmiş olabilir. Ancak ilerleyen yıllarda bunu gerçekleştirebilme imkânı bulamayınca, bu isteğini Sekkâkî'den (ö. 626/1229) yapmasını istemiştir. Sekkâkî de, hakkında medhiye yazacak kadar hayranı olduğu Fahrüddin er-Râzî gibi zamanın zekilerinin ısrarlarına dayanamayarak *Miftâhu'l-'ulûm'u* kaleme almıştır. Râzî'nin *Miftâhu'l-'ulûm'u* görüp görmediği bilinmese de, belâgat alanındaki önemli yeriyle bu eser sayesinde Sekkâkî'nin Râzî'nin arzusunun yerine getirdiği ifade edilebilir. (Musa Alak, "Fahrüddin er-Râzî'nin Nihâyetü'l-Îcâz Adlı Eserinde Abdulkâhir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası*, XVIII, (2011/1): 16-17)

Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz adlı eser, Cürcânî'nin dağınık şekildeki eserlerinin bir hülasası olması, telhîs geleneğinin başarılı bir örneğini sunması, mezhebî taassuptan uzak bir şekilde konuları ele alması, zor olan konuların sistematize yoluyla anlaşılır hale getirilmesi, mantık, kelam, nahiv karışımı bir üslupla konuları ele alması ve kendinden önceki ekollerin sentezini yapması yönüyle, Kur'an'ın i'cazı hakkında çalışma yapmak isteyen araştırmacılar için temel bir kaynak durumundadır.